रोखविरहीत व्यवहाराचा किरकोळ व्यापारावर होणारा परिणाम
(विशेष संदर्भ : नांदेड जिल्हा)

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा, विद्यापीठ, नांदेड

वाणिज्य व व्यवस्थापनशास्त्र शाखेंतर्गत वाणिज्य विषयातील
विद्यावाचस्पती (पीएच.डी.) पदवीकरीता सादर केलेला शोधप्रबंधाचा आराखडा

संशोधक

कोलते अविनाश अशोकराव

रा. विशाल नगर, अष्ठविनाय मंदिरा जवळ,
तरोडा (खु) ता. जि. नांदेड
मो. क्र-9561018592
ई-मेल-avinashkolte123@gmail.com

मार्गदर्शक

डॉ. जी. पी. मुधोळकर

सहयोगी प्राध्यापक
वाणिज्य व व्यवस्थापनशास्त्र संकुल
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा, विद्यापीठ, नांदेड
मो. क्र-8668839530
ई-मेल-mudholkarsir@gmail.com

संशोधन केंद्र

वाणिज्य व व्यवस्थापनशास्त्र संकुल
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा, विद्यापीठ, नांदेड

सप्टेंबर-2022

रोखविरहीत व्यवहाराचा किरकोळ व्यापारावर होणारा परिणाम
(विशेष संदर्भ : नांदेड जिल्हा)

प्रस्तवाना (Intrdouction)

प्रस्तुत संशोधन विषय "रोखविरहीत व्यवहाराचा किरकोळ व्यापारावर होणारा परिणाम विशेष संदर्भ : नांदेड जिल्हा" सदरील संशोधन शास्त्रीय पध्दतीचा अवलंब करुन करण्यात येणार आहे. सद्य:स्थितीत वाणिज्य विषयात वैज्ञाननिक पध्दतीचा अवलंब करुन संशोधन केले जात आहे. अज्ञान ज्ञानाची माहिती करुन घेण्यासाठी संशोधनाची आवश्यकता अधिक प्रमाणात असते. वाणिज्य विषयाच्या अध्ययनाची तथ संशोधनाची स्वतंत्र वैज्ञानिक पध्दती प्रचलित आहे. 'कार्ल पियरसन' या शास्त्रज्ञाचे वैज्ञानिक पण्दतीच्या संदर्भातील विचार महत्वाचे ठरतात. त्यांच्या मते, "सत्याकरिता कोणताही लघुमार्ग नाही, विश्र्वातील ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी वैज्ञानिक पध्दतीच्या अवनंबना शिवाय दुसरा मार्ग नाही." [(1)]

वाणिजशास्त्र विषयातील संशोधन ही प्रक्रिया ज्ञानकक्षा वाढविणारी आहे. "Research" या इंग्रजी शब्दाला मराठीमध्ये "संशोधन" असे म्हणतात. "To Research" म्हणजे शोधून काढणे आणि "Re-serach" म्हणजे पुन्हा पुन्हा शोधणे होय, म्हणजे संशोधन होय. म्हणून ज्ञानासाठी शोध "Serach for Knowledge" हे संशोधन प्रचलित आहे. 'वेबस्टरच्या शब्दकोशात' म्हटले आहे की, "संशोधन हा ज्ञानाचा अविभाज्य भाग आहे. संशोधन एक प्रवाह आहे तो कधीच थांबत नाही. वर्तमान ज्ञानात नवीन ज्ञानाची भर टाकणे हे संशोधकनाचे मूलभूत कार्य आहे" [(2)]

रोखविरहित व्यवहार प्रणाली (Cashless Transaction System)

रोखविरहित व्यवहार ही रोखव्यवहाराच्या विरोधात वस्तू आणि सेवा खरेदी करण्याची प्रक्रिया आहे, जिथे कोणतेही प्रकारच्या भौतिक चलनाचा समाविष्ट होत नाही. भौतिक चलन अनेक पद्धतींनी बदलले जाते जे डिजिटल माहिती तंत्रज्ञानाद्वारे समर्पित आहेत आणि एका व्यक्तीच्या बँक खात्यातून दुसऱ्या व्यक्तीच्या खात्यात पैसे हस्तांतरित करण्यास सक्षम आहेत. हे सर्व पैसे हस्तांतरण पद्धतींचे स्वतःचे, वैशिष्ट्ये, गुण आणि यंत्रणा आहेत जी इतर उपकरणे किंवा उपकरणांसह एकत्रितपणे कार्य करतात; म्हणून त्यांना "प्रणाली" असे संबोधले जाते. कोणत्याही व्यापारिक क्रियाकलापांसाठी, व्यवहार करणाऱ्या पक्षांमधील सुरक्षित आणि विश्वासार्ह पैशाच्या देवाणघेवाणीचा मुद्दा देखील आवश्यक आहे. रोखविरहीत वातावरणात, देयके इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात रेखीचे देवाणघेवाण रूप घेतात ज्यामुळे ते सुरक्षित आणि विश्वासार्ह बनते. व्यापारी ग्राहकाला वस्तू विकतो आणि ग्राहक सुरक्षितता आणि विश्वासार्हतेसह रोखविरहितपद्धतींच्या साहाय्याने किंमत देते, जेथे ऑफलाइन जगात पेमेंट रोखीने किंवा बनावट चेकद्वारे केले जाते.

रोखविरहित व्यवहार करण्याच्या लोकांच्या पसंतीमागे अनेक कारणे आहेत जसे की सुविधा, सुधारित आणि विश्वासार्ह डिजिटल तंत्रज्ञान, कर आकारणीच्या उद्देशांसाठी ट्रॅक रेकॉर्ड राखण्यासह गोष्टी जलद आणि स्वस्त मिळवणे आवश्यक आहे. इतर देशांप्रमाणे भारतातही रोखविरहित व्यवहारांसाठी क्रेडिट आणि डेबिट कार्ड सर्वात सामान्य होते परंतु मागणीत बदल झाला आणि भारत सरकारणे घेतलेल्या नोटाबंदीच्या ऐतिहासिक निर्णयानंतर रोखविरहित व्यवहाराच्या इतर पद्धतींना चालना दिली. बदलत्या प्रतिमानाने देशातील रोखविरहित व्यवहारांना एक

नवीन उंची दिली आणि ग्राहकांना आणि व्यवहाराच्या या पद्धतींबद्दलच्या त्यांच्या समजावरही प्रभाव टाकला.

रोखरहित व्यवहाराच्या पद्धती (Cashless Transaction Methods)

नाणी आणि नोटा हाताळण्यासाठी अनाठायी आणि महागडीची जागा एकविसाव्या शतकासाठी चकित करणारी शक्यता असलेल्या विविध प्रकारच्या प्लास्टिक काड्र्सद्वारे सुरू केलेल्या कार्यक्षम इलेक्ट्रॉनिक पेमेंटने घेतली आहे. क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड, बँक प्री-पेड कार्ड, मोबाईल/ई वॉलेट्स, एटीएम मनी ट्रान्सफर, इंटरनेट बँकिंग ट्रान्सफर, आधार सक्षम पेमेंट सिस्टम (AEPS), युनिफाइड पेमेंट इंटरफेस (UPI), NEFT, चेक, डिमांड यासारख्या विविध रोखविरहित व्यवहार पद्धती आहेत.

संशोधन विषयाची निवड (Selection of Research Topic)

रोखविरहित व्यवहारांच्या पद्धती समजून घेण्यासाठी संशोधकाकडे रोख आणि त्याच्या व्यवहारांचे त्वरित विहंगावलोकन असेल. आपल्या गरजा आणि इच्छा पूर्ण करण्यासाठी पैसा हे सर्वात महत्त्वाचे साधन आहे. आपल्या गरजा पूर्ण करण्याचे साधन म्हणजे विविध प्रकारच्या चलने ज्या देशाच्या सरकारद्वारे जारी केल्या जातात आणि नंतर उत्पादने आणि सेवांच्या बदल्यात त्यांची देवाणघेवाण केली जाते. दैनंदिन व्यवहारासाठी पैसा हे विकसित साधन आहे आणि मानवी सभ्यतेतील विविध देवाणघेवाण प्रणालींमधून उदयास आले आहे. पूर्वी, चलन नव्हते परंतु सर्व महत्त्वाच्या वस्तू आणि सेवा इतर वस्तू आणि सेवांची देवाणघेवाण करून मिळवल्या जात होत्या; ही देवाणघेवाण प्रणाली बार्टर प्रणाली म्हणून ओळखली जात असे. एकमेकांवर विश्वास ठेवण्यासाठी आणि प्रॉमिसरी नोट किंवा नाण्यांच्या संदर्भात देय देण्याचे वचन देण्यासाठी बाह्य संस्थेचा समावेश करण्यासाठी एक मानसिक आश्वासन म्हणून आर्थिक मूल्याची आवश्यकता उद्भवली, हीच ती वेळ आहे जेव्हा चलने किंवा नाणी अस्तित्वात आली.

नवीन तंत्रज्ञानाचा उदय आणि जागतिक व्यवसायाची गरज यामुळे कॅशलेस व्यवहार अधिक लोकप्रिय झाले. कॅशलेस व्यवहारांच्या विविध पद्धती होत्या ज्या वारंवार वापरल्या जात होत्या, परंतु आर्थिक प्रगतीमुळे इतर जलद आणि विश्वासार्ह पद्धतींच्या गरजेमुळे अनेक उद्योजक आणि अर्थशास्त्रज्ञांना कॅशलेस व्यवहाराच्या विश्वसनीय आणि वापरण्यास सोप्या पद्धती सादर करण्यास प्रवृत्त केले आहे.

या अभ्यासात रोखविरहीत व्यवहारांच्या प्रमुख पद्धतींचा समावेश केला जाईल ज्यांचा राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय संशोधनात एकत्र अभ्यास केला गेला नाही. या पद्धतींच्या मूलभूत यंत्रणेच्या संयोगाने आणि त्यांच्या घटकांच्या मर्यादांमुळे सिस्टीम अयशस्वी झाल्यामुळे खूप मर्यादित अभ्यास आहेत.

रोखविरहीत व्यवहाराचा किरकोळ व्यापारावर होणारा परिणामाचा अभ्यास करणे प्रस्तुत अध्ययानाचे प्रमुख उदेश स्पष्ट ठरते. संशोधकाने रोखविरहीत अर्थव्यवस्थेला चालना देण्याचे कार्य करण्याचे ठरविले आहे. नांदेड जिल्हयाती ग्रामीण व शहरी भागातील किरकोळ व्यापाऱ्यांना रोखविरहीत व्यवहाराचे महत्व, वापर करतावेळेस येणाऱ्या आडचिणी सेडविण्याचे कार्य करणे व मार्गदर्शन करणे हे ठरविले आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे : (Objectives Of The Study)

कोणतेही संशोधन करण्यासाठी उद्दिष्टांची आवश्यकता असते करण उद्देश हे हेतुपुर्ती करणारे असतात म्हणुन खालील उद्दिष्टे निश्चित केले आहे.

1. नांदेड शहरातील रोखविरहीत व्यवहारांची संकल्पना स्पष्ट करणे व आवश्यक असणाऱ्या घटाकांचा
2. नांदेड शहरातील रोखविरहीत व्यवहार पद्धतींचा ग्राहकांवर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण करणे.
3. नांदेड शहरातील रोखविरहीत व्यवहाराचे अर्थव्यवस्थेवर होणारे फायदे तपासणे व आव्हानांचे
4. नांदेड शहरातील रोखविरहीत व्यवहार प्रणालीला बळकटी देण्यासाठी सरकारच्या भूमिकेचा मूल्यमापन आढावा घेणे.
5. नांदेड शहरातील रोखविरहीत व्यवहार प्रणाली सुधारण्यासाठी आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सुचना करणे.

संशोधनाची गृहितकृत्ये (Research Hypotheses)

प्रस्तुत संशोधन गृहितकांची मांडणी करणे महत्वाचे आहे. म्हणजेच संशोधनामध्ये गृहितकृत्ये महत्वाची भूमिका बजावित असतात. करण वैज्ञानिक संशोधन हे तार्कीक व वस्तुनष्ठि असते. वैज्ञानिक अभ्यास पध्दतीतील एक अत्यंत महत्वपूर्ण टप्पा म्हणजेच गृहितकृत्ये होय. गृहितकांमुळे संशोणन कार्याला गती प्राप्त होते. कारण गृहितकृत्याअभावी संशोधकाची स्थिती ही दिशाहीन असते. गृहितकृत्ये हे संशोधकाला मार्गदर्शन करणाचे कार्य करतात. वैज्ञानिक पध्दतीच्या आधारे संशोधन करताना संशोधकाला त्या विषयाचे थोडे पुर्वज्ञान व त्याविषयासंबधी अनुभव असणे आवश्यक असते. करण ज्या ज्ञानाच्या आधारे अभ्यासक हा आपल्या संशोधन विषयासंबंधी कोणते तरी सामान्य अनुमान निश्चित करीत असतो. या संदर्भात 'कोहेन व नॅगेल' यांनी गृहितकृत्यांची व्याख्या केली आहे. त्यांच्यमते, "चौकशी वा संशोधनास चालना देणाऱ्या प्रारंभिक अडचणीचे व समस्येचे संभाव्य निराकरण व उत्तर सुचविल्याशिवाय आपण संशोधन कार्यात पहिले पाऊलसुध्दा पुढे उचलू शकत नाही. समस्येची अशी संभाव्य उत्तरे आपणास अध्ययन विषयाच्या कोणत्यातरी रुपांतर केले जाते. तेव्हा ते उत्तर गृहितकृत्य बनतात" गृहितकांची निर्मिती सिध्द करणे यासाठी संशोधन केले जात नाही. तर सत्य शोधून काढणे हे संशोधनाचे अंतिम उदिष्ठ असते.

"रोखविरहीत व्यवहाराचा किरकोळ व्यापारावर होणारा परिणाम विशष संदर्भ : नांदेड जिल्हा" प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययनाकरिता पुढील गृहितकृत्ये मांडलेली आहेत.

H01 = नांदेड शाहराती व्यापाऱ्यांचे वय आणि रोखविरहीत व्यवहाराचा यांच्यात कोणताही महत्त्वाचा संबंध नाही.

H1 = नांदेड शाहराती व्यापाऱ्यांचे वय आणि रोखविरहीत व्यवहाराचा यांच्यात महत्त्वपूर्ण संबंध आहे.

H02 = नांदेड शाहराती व्यापाऱ्यांची शैक्षणिक पातळी आणि रोखविरहीत व्यवहाराचा यांच्यात कोणताही महत्त्वाचा संबंध नाही.

H2 = नांदेड शाहराती व्यापाऱ्यांची शैक्षणिक पातळी आणि रोखविरहीत व्यवहाराचा यांच्यात

महत्त्वपूर्ण संबंध आहे.

H03 = नांदेड शाहराती किरकोळ व्यापार व्यापाऱ्यांची नफा आणि रोखविरहीत व्यवहाराच्या प्रणालीचा अवलंब यामध्ये कोणताही महत्त्वाचा संबंध नाही.

H3 = नांदेड शाहराती किरकोळ व्यापार व्यापाऱ्यांची नफाक्षमता आणि रोखविरहीत व्यवहाराच्या प्रणालीचा अवलंब यामध्ये महत्त्वपूर्ण संबंध आहे.

H04 = रोखविरहीत व्यवहाराच्या सुरक्षितता आणि रोखविरहीत व्यवहाराचा अवलंब यामध्ये कोणताही महत्त्वाचा संबंध नाही.

H4 = रोखविरहीत व्यवहारातील सुरक्षितता आणि रोखविरहीत व्यवहाराचा अवलंब यामध्ये महत्त्वपूर्ण संबंध आहे.

H05 = रोखविरहीत व्यवहाराती प्रणालीचा वापर आणि रोखविरहीत व्यवहारांची किंमत यांच्यात कोणताही महत्त्वाचा संबंध नाही.

H5 = रोखविरहीत व्यवहाराती प्रणालीचा वापर आणि रोखविरहीत व्यवहारांची किंमत यांच्यात महत्त्वपूर्ण संबंध आहे.

संशोधनाचे अध्ययन क्षेत्र : (Scope of the Study)

प्रस्तुत संशोधनाचे अध्ययन करण्यासाठी अध्ययन क्षेत्राची निवड करण अनिवार्य असते. कारण संशोधनाचा विषय एका विस्तीर्ण क्षेत्रातील असतो. परंतु त्या सर्व क्षेत्रातुन माहिती संकलित करणे अशक्य असते. अशावेळी संशोधकाला आपले अध्ययनाचे क्षेत्र देखील निश्चित करावे लागते. संशोधन कार्यक्षेत्राची निवड योग्य पध्दतीने केले तरच कार्य पुढे जाऊ शकते. अन्यथा अनेक अडचणी उत्पन्न् होतात. कार्यक्षेत्राचे भौगोलिक स्थान कोणते, तेथील जनसमुदाय कसा आहे, व आर्थिक बाजारपोठा या गोष्टी विचारात घ्याव्या लागतात. म्हणून कार्यक्षेत्राच्या निवडीस विशेष महत्वाचे स्थान असते. संशोधकर्त्याने अध्ययन क्षेत्राची निवड करण्यासाठी "नांदेड" जिल्हा निवड केली आहे. नांदेड जिल्हयात प्रमुख सोळा तालुके असून विविध मोठया व लहान बाजारपोठा आहेत. त्या बाजारपोठामधील किरकोळ व्यापाऱ्यांचा अभ्यास करण्यासाठी प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्राची निवड केली आहे.

संशोधन आराखडा (Research Design)

संशोधनातील एक महत्वाची पायरी संशोधन आराखडा आहे. संशोधन आराखडयाशिवाय वस्तुनिष्ठ संशोधन करणे अशक्य असते. शास्त्रीय पध्दतीचा अवलंब करुन संशोधन करीत असताना संशोधकाला मार्गदर्शन करण्याचे महत्वपुर्ण कार्य संशोधन आराखडा करते. प्रस्तुत संशोधनाच्या उदेशाची प्राप्ती अर्थ करण्यासाठी योजनाबध्द रुपात संशोयान कार्य करणे आवश्यक आहे. याचा अर्थ संशोधन आराखडा हेतूपुर्वक तयार केलेली पूर्वविनयेजित करावे लागते. संशोधनास सुरुवात करण्यापूर्वीच संशोधकाला संशोधन आराखडा तयार करावा लागतो. त्यामध्ये संशोधनावा विषय, संशोधनाचे उदेश, संशोधनाचे क्षेत्र, संशोधना कालावधी, तथ्य संकलनाची साध्सने, नमुना निवडीचे आधार, तथ्यांचे विश्लेषण या सर्व बाबींचा विचार संशोधन आराखडयात केला जातो. 'एकॉफ' यांच्या मते, "संशोधन प्रक्रियेत निर्णय कार्यान्वित करण्याची स्थिती येण्यापूर्वीच निर्णय निश्चित किंवा निर्णय निर्धरित करण्याच्या प्रक्रियेला संशोधन आराखडा असे म्हणतात.

संशोधनात अवलंब करावायाचे विविध आराखडे आहेत; परंतु सदरील संशोधनाचे उदेश लक्षात घेऊन एका

आराखडया निवड करावी लागते. "रोखविरहीत व्यवहाराचा किरकोळ व्यापारावर होणारा परिणाम" प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययनाकरिता

नमूना निवड : (Sample Selection)

सदरील संशोधन मुळात वर्णनात्मक किंवा तथ्य शोध संशोधन आणि विश्लेषणात्मक संशोधनावर तैनात केला जातो. या अभ्यासासाठी प्राथमिक स्त्रोत आणि दुय्यम स्त्रोतांकडून डेटा जमा केला जातो. प्राथमिक डेटा संरचित प्रश्नावलीद्वारे संकलित केला जातो ज्यांनी किरकोळ व्यवसाय व्यापारी प्रतिसादकर्त्यांकडून जवळून प्रश्न सोडवले आहेत ज्यांनी ऑनलाइन व्यवहार प्रणाली स्वीकारली आहे आणि संशोधन लेख, जर्नल्स, सरकारी प्रकाशने, वर्तमानपत्र आणि वेबसाइट यांचा समावेश असलेला दुय्यम डेटा.

नमुन्याचे क्षेत्र	:	या अभ्यासासाठी नांदेड जिल्हयातील पाच तालुक्यांची निवड करण्यात आली आहे
नमुना पद्धत	:	सोयीस्कर नमुना पद्धत वापरली गेली आहे
नमुना युनिट	:	नांदेड शहरातील किरकोळ व्यवसाय व्यापारी या अभ्यासाचा नमुना आहेत
नमुना आकार	:	300 किरकोळ व्यवसाय व्यापारी नमुन्याचे आकार आहेत
साधने आणि तंत्रे	:	विश्लेषण करण्यासाठी, प्रश्नावलीमधून गोळा केलेला डेटा, खालील सांख्यिकीय पद्धती वापरल्या जातात सारणी, टक्केवारी आणि सरासरी, ची- स्क्वेअर चाचणी आणि स्केलिंग तंत्र.

तथ्य संकलन पध्दती : (Fact Collection Methods)

प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या संदर्भात वस्तुनिष्ठ तथ्य संकलन करावे लागते. संशोधनात तथ्य संकलनास विशेष महत्व असल्याचे स्पष्ट होते. एवढेच नाही तर केलेल्या संशोधनाची आर्थिक आणि शासकीय धोरण ठरविण्याच्या दृष्टिने नेमकी उपयुक्तता किती आहे हे युध्दा विचारात घ्यावे लागते. त्याकरिता वैज्ञनिक संशोधन करणे शक्य नसते. तथ्यांचे संकल्न संकल्पनांची निर्मिती करणे आवश्यक आहे. योग्य संकल्पनांच्या आधारावर सिध्दांताचे प्रतिपादन करता येते. कोणत्याही घटनेच्या संदर्भात वास्थतविक तथ्य संकलित करुन त्या तथ्यांच्या आधारावर वनीन सिध्दांताचे प्रतिपादन करता येते. संशोधनाचे यशापयश हे तथ्य संकलन साधनाच्या विश्र्वसनियतेवर अवलंबून असते. तथ्यांची व्याख्या 'पॉलिन यंग' या शास्त्रज्ञांनी केलेली आहे. त्यांच्यामते, "केवळ मूर्त वस्तू वा घटनांनाच तथ्य म्हणता येणार नाही. तर विचार, अनुभ्व देखील तथ्य आहेत." 'फेअर चाईल्ड' यांच्या मते, "तथ्य ही एक अशी घटना आहे की, जिच्या निरीक्षण आणि मापनाच्या विषयाबाबत सर्वामध्ये अधिक प्रमाणात सहमती विषयाच्या संदर्भात विविध पध्दती व साधनांचा वापर करुन उपयोगी व वस्तुनिष्ठ तथ्य संकलित करण्यात येणार आहेत. संशोधक संशोधनासाठी तथ्य संकलनाच्या दोन स्त्रोतांचा अवलंब केला जाणार आहे.

अ) **प्राथमिक स्त्रोत (Primary Data)**

प्राथमिक स्त्रोत प्रतिसादकर्त्यांकडून स्वयं-संरचित प्रश्नावलीद्वारे संकलित केला जाईल जो प्रायोगिक अभ्यासासाठी प्रतिसादकर्त्यांना कार्यान्वित केला जाईल. कोणतीही दुरुस्ती आवश्यक वाटेल ती पूर्ण आणि अंतिम

उत्तरदात्यांकडे प्रशासित करण्यापूर्वी अंतिम प्रश्नावलीमध्ये केली जाईल.

ब) **दुय्यम स्त्रोत (Secondary Data)**

दुय्यम स्त्रोत वेबसाइट्स, ऑनलाइन आणि ऑफलाइन वार्षिक अहवाल, मासिके, जर्नल्स, वर्तमानपत्रे आणि प्रबंध यांसारख्या विविध स्त्रोतांकडून गोळा केला जाईल.

संकलित तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वचन: (Data Analysis and Interpretation)

प्रस्तुत संशोधनासाठी मुळात वर्णनात्मक किंवा तथ्य शोध संशोधन आणि विश्लेषणात्मक संशोधनावर तैनात केला जातो. या अभ्यासासाठी प्राथमिक स्त्रोत आणि दुय्यम स्त्रोतांकडून डेटा जमा केला जातो. प्राथमिक डेटा संरचित प्रश्नावलीद्वारे संकलित केला जातो ज्यांनी किरकोळ व्यवसाय व्यापारी प्रतिसादकर्त्यांकडून जवळून प्रश्न सोडवले आहेत ज्यांनी ऑनलाइन व्यवहार प्रणाली स्वीकारली आहे आणि संशोधन लेख, जर्नल्स, सरकारी प्रकाशने, वर्तमानपत्र आणि वेबसाइट यांचा समावेश असलेला दुय्यम डेटा.

प्रकरणाची रुपरेषा :

प्रकरण पहिले	:	**प्रस्तावना**
प्रकरण दुसरे	:	**संदर्भ साहित्याचा आढावा**
प्रकरण तीसरे	:	**संशोधन आराखडा**
प्रकरण चौथे	:	**तथ्यांचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन**
प्रकरण पाचवे	:	**संशोधन निष्कर्ष व शिफारशी**
परिशिष्ट	:	**I- ग्रंथसूची**
		II- प्रश्नावली
		III- संशोधनात्मक छायाचित्रे

सदर्भग्रंथसूची :

1. कऱ्हाडे डॉ.बी.एम., “सामाजिक संशोधन पध्दती” पिंपळापुरे ॲण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपुर, जून 2009, पृ.क्र.2
2. डॉ.सुधीर बोधनकर प्रा.अलोणी विवेक , “सामाजिक संशोधन पध्दती” साईनाथ प्रकाशन, नागपुर, 2013, पृ.क्र.13.14.
3. अब्राझेविच, डेनिस, (थीसिस 2004), "इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट सिस्टम: एक वापरकर्ता-केंद्रित दृष्टीकोन आणि परस्परसंवाद डिझाइन", ISBN 90-386-1948-0, JF Schouten School for User-System Interaction Research, The Netherlands,
4. FICCI-Technopak अहवाल, (2016), भारतीय अन्न सेवा उद्योग, आणि त्याची वाढ,
5. एच. थॉमस (2016), कॅशलेस सोसायटीच्या दिशेने मास्टर कार्ड सल्लागाराचा तांत्रिक अहवाल

6. करमजीत कौर एट अल (2016) “भारतातील ई-कॉमर्सवर ई-पेमेंट सिस्टम” जर्नल ऑफ इंजिनीअरिंग रिसर्च अँड ॲप्लिकेशन्स, www.ijera.com ISSN: 2248-9622, Vol. 5, अंक 5, आणि (भाग 6) मे 2015,
7. डॉ. हितेश कपूर (2016), ग्राहक समाधान आणि ई-बँकिंग सेवा: ट्रायसिटीचा केस स्टडी, विज्ञान, अभियांत्रिकी आणि तंत्रज्ञानातील नाविन्यपूर्ण संशोधन आंतरराष्ट्रीय जर्नल खंड. 4, अंक 10, ऑक्टोबर 2015, ISSN: 2319-8753.
8. सय्यद नितास इफ्तेखार आणि ह्योन जिह्ये (2015), भारतातील साक्षरतेसाठी ICT आधारित शिक्षण: व्हिजन 2015, माहिती आणि शिक्षण तंत्रज्ञानाचे आंतरराष्ट्रीय जर्नल, खंड. 6, क्रमांक 5, मे 2016.
9. डॉ. सुब्रमण्यम. S (2014), भारतातील पेपर-मुक्त पेमेंट सिस्टम: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास, व्यवस्थापनाचे आंतरराष्ट्रीय जर्नल, ISSN 0976-6502, खंड 5, अंक 1, जानेवारी (2014)

BIBLIOGRAPHY

BOOKS

- Beitrage Zur Wirtschafts- Und Sozialgeschichte (2008), Cashless Payments and Transactions from the Antiquity to 1914, Franz Steiner Verlag Wiesbaden Gmbh publishers, ISBN-10: 3515092595
- Kothari C.R, (2007), Research Methodology-Methods and techniques New Age International Pvt. Ltd. Publishers.
- Gupta S.P., (2002), Statistical Methods Sultan Chand and Sons
- Hawkins , Motherbaugh , & Mookerjee (2014) Consumer Behavior: Building Marketing Strategy, Mc Graw Hills Publication, ISBN: 9789351344791

संशोधक
अविनाशअशोकराव कोलते
संशोधन केंद्र
वाणिज्य व व्यवस्थापनशास्त्र संकुल
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा, विद्यापीठ, नांदेड

मार्गदर्शक
डॉ. जी. पी. मुधोळकर
सहाय्यक प्राध्यापक
वाणिज्य व व्यवस्थापनशास्त्र संकुल
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा, विद्यापीठ, नांदेड